

УДК 94(477) «1920–1930»

Литвин Н.М., кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Україна, Київ), Lvn\_ua@front.ru

### Громадсько-політична позиція М.Грушевського в роки утвердження адміністративно-командної системи

Розкрито атмосферу тиску репресивно-каральних органів в середовищі ВУАН та особисту громадсько-політичну позицію в цьому процесі М.Грушевського.

**Ключові слова:** судові процеси, репресивно-каральні органи, політичні репресії, інтелігенція.

*Lytvyn N.M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Philosophy and Social Sciences, Kyiv National Trade and Economic University (Ukraine, Kiev), Lvn\_ua@front.ru*

#### **Socio-political stance of M. Grushevsky in the formative years of the administrative-command system**

*Observed atmosphere pressure repressive system on the environment of Acadimia and personal socio-political position in this process M. Grushevskyi.*

**Keywords:** trial processes, repressive and punitive organs, political repressions, intelligentsia.

*Литвин Н.М., кандидат исторических наук, доцент кафедры философских и социальных наук, Киевский национальный торговельно-экономический университет (Украина, Киев), Lvn\_ua@front.ru*

#### **Общественно-политическая позиция М. Грушевского в годы становления административно-командной системы**

*Раскрыто атмосферу давления репрессивно-карательных органов в среде ВУАН и личную общественно-политическую позицию к этому процессу М. Грушевского.*

**Ключевые слова:** судебные процессы, репрессивно-карательные органы, политические репрессии, интеллигенция.

Сьогодні вітчизняне та зарубіжне «грушевськознавство» є однією із найактуальніших галузей історичних, історіографічних та джерелознавчих досліджень. Це переконливо засвідчили хід і підсумки роботи міжнародних наукових конференцій, що проходили в Києві, Нью-Йорку та ряді міст України, Європи, Америки, Канади. У прийнятних учасниками конкретних резолюціях наголошувалося, зокрема, на необхідності розвитку «грушевськознавства як окремої міждисциплінарної науки в Україні і за її межами». Так само справедливо звучить зауваження Р.Я. Пирого, висловлене на сторінках «Українського історичного журналу» що: «Основні концептуальні положення праць ученого поки що не знайшли достатнього висвітлення. Перш за все це стосується глибокого осмислення його оригінальної схеми українського історичного процесу. Не менш важливим завданням залишається вивчення світоглядних позицій історика їх еволюції» [1, с.80]. Особливий інтерес викликає безпосередньо особисте ставлення, а точніше позиція М.Грушевського до подій по перестановці сил в середовищі ВУАН з 1926 р., суперечливі стосунки вченого з колегами та його життєва позиція щодо співіснування «старої школи» і командно-репресивної системи.

Одні з найвідоміших дослідників життя і діяльності М.С. Грушевського є О.Пріцак («Історіософія Михайла Грушевського») та Л.Викар («М.Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження»). За допомогою їх поглядів, нових концепцій та підходів до вивчення життєпису М.Грушевського формується більш об'єктивне відношення до самого вченого та його діяльності. Проблемою останнього десятиліття діяльності М.С. Грушевського (1924–1934 рр.) займався ряд відомих вчених, які в своїх монографіях подають цікаві і маловідомі факти останнього десятиліття М.Грушевського. Серед них Р.Я. Пиріг («Життя М.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934 рр.)»), В.І. Пристайко, Ю.І. Шаповал («Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття (1924–1934 рр.)», П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв («М.Грушевський і Асадеміа»), Ю.І. Шаповал («М.Грушевський у дзеркалі справи-формуляра») – дослідження побудоване на архівних матеріалах, які були знайдені в архіві СБУ.

Для опрацювання цієї проблеми були використані архівні матеріали архівів України: Центральний державний

архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Фонд (Ф.) 166, Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Фонд (Ф.) 1., Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА України). – Фонд (Ф.) 1235.

В цілому, якщо брати останнє десятиліття (1924–1934 рр.) М.Грушевського криє у собі ще багато невідомого. Це пояснюється тим, що досить тривалий період була відсутня об'єктивна оцінка одного з найвизначніших діячів українства минулого століття. Тому питання щодо громадсько-політичної позиції Грушевського у 1924–1934 рр. є актуальним у науковій літературі.

Мета статті полягає в аналізі форм ідеологічної роботи партійно-радянських органів в середовищі ВУАН і громадсько-політичної позиції вченого до цієї роботи.

З іменем М.Грушевського був пов'язаний розвиток низки наукових інституцій – кафедри української історії Львівського університету, Українського соціологічного інституту у Відні, Кафедри історії України, Історичної секції ВУАН, кількох популярних періодичних видань історичного профілю. Загалом заслуги академіка Грушевського на ниві української історіографії давали всі підстави для його широкого вшанування з нагоди ювілею 1926 р. Мабуть, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергійович, даючи добро на розгортання підготовчої роботи до знаменної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема, згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і закордонної делегації УПСР. Проте загальний баланс переважань наукової роботи над політичною діяльністю, за його переконаннями, безумовно, був вагомим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки, хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надію на толерантне ставлення до нього. Очевидно, ювілейні урочистості розглядалися самим Грушевським як необхідний засіб у боротьбі за посаду президента ВУАН, демонстрація наукових заслуг та громадського авторитету історика.

Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу виник своєрідний трикутник інтересів. Сам Грушевський і його колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею, президія ж Академії стала на шлях його саботування, до останнього моменту уникаючи прийняття офіційного рішення. Тим часом академіки С.Єфремов і А.Кримський до середини вересня не поверталися з відпусток. Це був відвертий саботаж відзначення ювілею, намагання предствити його як особисту справу Грушевського. Ось як розмірковував з цього приводу Єфремов: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством», святкувати Грушевському ювілей свій тепер – значить ще раз не шанувати свого минулого, «більшовики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах» [2, с.398–399]. Тобто, з цих слів ми бачимо сильну протидію деяких колег по Академії стосовно позиції Грушевського в ситуації співіснування «старої наукової школи» і новоствореної командної системи.

Документи справи-формуляра свідчать про те, якого великого клопоту завдав М.Грушевський своїм ювілеєм і чекістам, а також партійним і державним органам, яким так і не вдалося «приручити» академіка, примусити його чітко висловити позицію щодо панівного режиму. Київські чекісти в одній із спец доповідей зробили такий висновок: «...Ювілей в цілому пройшов блідо, взаємин з Грушевським він не визначив, цьому достатньою мірою сприяло коливання в питанні про ставлення наше до ювілею й історія з автобіографією. Напевно доведеться нині шукати привід для того, щоб знов Грушевського викликати на відвертість» [3, с.142].

Як вдало зауважили Пристайко В. та Шаповал Ю.: «Повернення М.Грушевського з-за кордону у 1924 році, чекісти розраховували використати, як зброю по розкладенню українських «контрреволюційних кіл» у середовищі ВУАН і тим самим звільнити тих, хто був найбільш опозиційно настроєний проти радянської влади. Співробітники ДПУ розмірковували яким чином викорис-

тати Грушевського – по політичній чи чекістській лінії. Їх ідеї були такими. Якщо використовувати вченого по політичній лінії то було б розумним посадити його в крісло президента ВУАН. На їх думку, за таких обставин виникла б можливість перетворення академії в апарат, який виконував би партійні завдання. Використання ж по чекістській лінії дало б можливість створити навколо нього мережу «своїх людей», які б прикриваючись його ім'ям, проводили партійні рішення» [4, с.131]. Чекісти зупинилися на третьому варіанті. Вони прийшли до висновку, що першочерговим завданням у боротьбі з українськими науковцями є посилення суперечності у верхах шовіністичної громадськості, зокрема, найбільш міцної і контрреволюційно–настроєної групи професора Єфремова. Вирішено було зосередити зусилля спеціальних органів на ідеологічному тиску на Єфремова, а за Грушевським встановити ретельне спостереження. Таким чином, органи ДПУ проводили чітку і добре продуману партійну лінію по переслідуванню української наукової інтелігенції. Вони ретельно слідували за професором, пояснюючи це тим, що даний об'єкт може бути «контрреволюціонером» і тим самим становити загрозу для радянського суспільства.

Доказом прискіпливої уваги радянського керівництва за Академією було те, що вище політичне керівництво України неодноразово зверталось до голови ДПУ чи його заступників, надати відомості про ті чи інші моменти громадсько–політичного життя інтелігенції. Так, 2 лютого 1927 року секретар ЦК КП(б)У В.Затонський звернувся до голови ДПУ В.Балицького з проханням «надати матеріали про інтелігенцію України, які характеризують активність інтелігенції в радянській, профспілковій, кооперативній, господарській і культурній роботі, а також відношення цієї інтелігенції до постанов партії» [5, с.65]. Такі відомості були спеціальними органами надані. В результаті були прийняті відповідні партійні рішення. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1927 року, на якому розглядалася діяльність ВУАН, зазначалося: «Через те, що Єфремов зараз є фактичний керівник Академії і веде політико–шкідливу лінію – вважати за необхідне усунення Єфремова з керівних органів ВУАН. Вважати за можливе ввести до складу президії Академії Грушевського, з залишенням в ньому і Кримського, звільнивши його від обов'язків неодмінного секретаря. Вважати за необхідне введення до складу президії нових членів з дійсних наукових сил, не зв'язаних з проти радянської політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади в цей час і по можливості не зв'язаних з тою групою боротьбою, яка йшла і йде в Академії (мається на увазі боротьба між більш поміркованою групою на чолі з Грушевським і опозиційно–настроєною групою на чолі з Єфремовим)» [6, арк.83–84].

Академіка Грушевського не залишили в спокої і в майбутньому. Спроба притягнення його до відповідальності спеціальними органами закінчувалася невтішними наслідками як для нього, так і для його наукового оточення. Стосувалося це, зокрема, заборони праць самого вченого та його найближчих колег і учнів. Так, був затриманий до випуску в світ оригінальний збірник «Полуднева Україна» за участю П.Тутківського, С.Дложевського, М.Макаренка, Б.Варнеке, В.Пархоменка, Є.Загоровського та багатьох інших відомих вчених. Така ж доля спіткала фундаментальну працю «Українські думи» (редактор К.Грушевська), «Історія української літератури» (М.Грушевський).

Як бачимо, після повернення на батьківщину Грушевського було піддано відкритій політичній критики. Тогочасне ставлення партійно–державного керівництва республіки до Грушевського відверто висловив Л.Каганович на лютнево–березневному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в 1927 р. Аналізуючи політичні настрої у республіці, він одне з угруповань назвав напівзміновіхівським: «формально вони нібито стоять на радянській платформі, а насправді ставляться до нас вороже. Але ця група в даний момент найменш небезпечна. Вона дотримується ліберально–есерівських тенденцій щодо селянства, а в національному питанні намагається штовхати нас все більше на

відрив, хоч не виступає проти нас активно. Я думаю, – наголосив доповідач, – що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського і інших» [7, с.46].

Негативне ставлення до Грушевського з боку офіційних кіл, викликане ювілейними урочистостями, долалося досить повільно. Незважаючи на підтвердження бажаності його кандидатури на посаді президента ВУАН, відділ друку ЦК КП(б)У спочатку не включив вченого до числа авторів матеріалів з історії України для «БСЄ». Лише у травні коли з ряду причин підготовка таких статей затрималася, до цієї групи ввели Грушевського та М.Слабченка. Всю осінь 1927 р. Грушевський не припиняв боротьби з керівництвом академії за розширення штатів, збільшення фінансування, виділення нових приміщень, навіть написав у Харків листа–скаргу про утиски його наукових співробітників. Його продовжував підтримувати Тутківський, який не тільки вступив до партії, але й був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У і членом ВУЦВК.

З поверненням Грушевського з–за кордону виникла інша течія, яка відображала інтереси українського «демократичного» і «соціалістичного» націоналізму. Вона протиставляла себе керівному в академії блоку «російських монархічних та українсько–буржуазних націоналістичних елементів». Все життя ВУАН проходило під знаком боротьби цих двох течій. Керівництво обґрунтувало класові корені цих течій. На їх думку, українська «націоналістично–соціалістична, демократична» течія Грушевського спиралася на кола дрібної міської міщанської інтелігенції та нові сили дрібнобуржуазного куркульства під напіврадянськими гаслами самостійної, незалежної, соціалістичної України. Група ж Єфремова–Кримського розраховувала на куркульську буржуазію та стару українську буржуазну інтелігенцію під гаслами «чисто буржуазної української державності». Далі йшлося про зв'язки цієї течії із «закордонною українською контрреволюцією», західноукраїнським фашизмом», російською антирадянською буржуазією» і т.д. Есерівське минуле Грушевського, напівкадетське – Єфремова покладалося на тогочасну ідейно–політичну ситуацію, штучно пов'язалося з певним соціальним середовищем. Обидві течії характеризувалися як антирадянські, а Єфремівська – як відверто ворожа. Безперечно, Єфремов неприязливо ставився до Радянської влади, але його зв'язки із зарубіжними «контрреволюційними організаціями», з російськими «кадетсько–правими (включно до монархів)» колами були надуманими. Єфремов мав вплив на обмежену інтелігентську аудиторію, його літературознавчі дослідження були відомі головним чином фахівцям [8, с.26]. Вплив Грушевського як відомого історика був набагато більшим, але його популярні праці не перевидавалися.

Київська газета «Пролетарська правда» подала коротенький звіт про переобрання президії ВУАН, в якому відображено офіційну точку зору на розстановку сил серед академіків. Зокрема, зазначалося, що голосування показало наявність трьох угруповань: перше подачею голосів виявило політичну демонстрацію проти органів Радянської влади, друге – не протиставляло себе політиці Наркомосу, але не розібралося у всіх нюансах намірів першої групи; третє – підтримало Наркомос [9, с.2].

Виникає питання: яку ж роль у цьому тривалому і складному протистоянні відіграв Грушевський? Наскільки він «допоміг» офіційній владі в «оволодінні» ВУАН? Перебільшувати його роль у цій справі немає підстав. Хоч, без сумніву, його повернення на Україну тодішнє керівництво республіки розраховувало використати для усунення групи Єфремова–Кримського від керівництва Академією. І, як відомо, ці розрахунки певною мірою справдилися. Боротьба між угрупованнями була гострою і несправедливо водночас, не завжди коректною і обґрунтованою. При цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною. Грушевський ближче стояв до Радянської влади, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею. Проте, перший намагався пристосовуватися, жити і творити, в тому числі й за рахунок інших, а другий – терпів, зціпивши зуби, ненавидячи радянську владу.

Після ухвали президії ВУАН щодо Єфремова Політбюро ЦК КП(б)У 9 січня 1929 р. прийняло постанову «Про Академію наук», що знаменувала початок нової стадії антиєфремівської компанії. Проведення цих заходів доручалося комісії у складі Любченка, Скрипника, Хвилі. Останній пункт постанови був коротким, але промовистим: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії, щодо матеріальної підтримки Грушевського [10, с.63]. У ставленні до нього з боку республіканського керівництва відбувся серйозний поворот. Ця допомога була навів вимушеною, розрахованою на зростання лояльності відомого вченого до радянської влади, на використання його для зміни керівництва ВУАН. Але вчений не збирався переводити історичну секцію на марксистсько-ленінські рейки. Тому матеріальна підтримка Грушевського для тих, хто розмірковував саме так, на ділі означала посилення впливу «буржуазної методології» в історичній науці.

У 1929 р. розпочалася дискусія про схему історії України М.Яворського, а вже наприкінці травня 1929 р. за дорученням зав. Агітпропом ЦК КП(б)У було підготовлено доповідну записку про підсумки дискусії. Не вдалося виявити будь-яких свідчень про ставлення Грушевського до дискусії, хоч у ході її неодноразово згадувалося і про його історичну концепцію. Позиція Грушевського в цьому питанні можна охарактеризувати двояко: з одного боку, дискусія велася між істориками-марксистами з приводу тієї схеми історії України, котрої він не сприймав. З іншого боку Михайло Сергійович розумів, що критика Яворського не означала нічого доброго у ставленні офіційної історіографії і до його власної історичної схеми. Розумів академік і те, що лише його високий науковий авторитет і відсутність висококваліфікованих кадрів офіційних істориків стримують розгортання атаки проти нього.

Кінцем 1929 р. позначена остання спроба керівництва республіки залучити Грушевського до керівних органів ВУАН. Вона була зроблена на фоні критики вченого і його учнів з боку істориків-марксистів. Вже був готовий сценарій процесу «Спілки визволення України» за яким проходило 40 представників інтелігенції. 1930 рік посилив політичний дисконфорт академіка. Він пізніше визнав, що його лякали масштаби і форми колективізації, ліквідації куркульства як класу. Політична реакція, яка посилювалася у суспільному житті країни, не минула й Академії. Оновилися нападки на М.Яворського. У середині лютого Політбюро ЦК КП(б)У зажадало, щоб він відмовився від посади члена президії ВУАН, на яку нещодавно його рекомендувало. Марксисты-історики отримали соціальне завдання – розпочати масове викриття буржуазних вчених, зокрема, школи Грушевського.

23 березня 1931 р. у Москві Грушевського було заарештовано. Немає сумніву, що Грушевський став жертвою агресивних дій системи станілізму, яка набрала сили. Він якраз уособлював, з одного боку, визначного політичного діяча, лідера Центральної Ради, а з іншого – видатного представника старої української інтелігенції. Свого часу його використали як могутній важіль боротьби проти керівництва академії. Коли процес «СВУ» блискуче вдаввся, було створено сценарій ще масштабнішої контрреволюційної націоналістичної організації «УНЦ». Однак, з огляду на долю інших учасників сфабрикованої справи можна вважати, що Грушевському пощастило. В його справу втрутилися «високі інстанції» про що свідчило термінове звільнення та переведення його до Москви.

Не дивлячись на «вибуття» Грушевського зі складу активних дійових осіб «УНЦ», ДПУ УСРР продовжувало вибудовувати щодо нього версію головної дійової особи. Вже навесні і влітку 1932 р. відпрацьовувалися сюжети зв'язків Грушевського з урядами імперіалістичних держав та реакційними емігрантськими центрами. Загалом у багатотомній справі «УНЦ» зібрався вагомий кримінал, який міг би гарантувати Грушевському статті, як «зрада батьківщині» та «шпionаж на користь іноземних держав» з усіма відповідними наслідками.

Не дивлячись на його «щасливе звільнення», Грушевський не відмовився від своїх старих політичних

поглядів, не став на позиції пролетаріату, а залишився на стороні «буржуазної інтелігенції». Головні звинувачення проти вченого базувалися на класовому підході до розв'язання національного питання, якого, безперечно, не сприймав Грушевський. 18–22 листопада 1933 р. відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Його матеріали повністю підтвердили, що керівництво республіки зарахувало Грушевського до групи «контрреволюціонерів-націоналістів», але, не дивлячись на це, вчений залишався дійсним членом республіканської і союзної академії, незважаючи на численні реорганізації підрозділів.

1934 рік приніс нову хвилю політичних звинувачень на адресу видатного вченого. Замість очолюваної ним історичної секції ВУАН був утворений Історично-археологічний інститут. Його друкованим органом стали «Записки». У передмові до їх першої книжки відзначалося, що «історичні установи ВУАН об'єднували чималу кількість як з табору українського, так і великодержавного, групуючись, головним чином, навколо академіка М.Грушевського». Вже у першій статті «Записок» стверджувалося, що Грушевський у своїх працях «подавав в українській історичній науці націонал-фашистські теорії і «теоріїки», вів шалену класову боротьбу за історичне обґрунтування планів інтервенції та повалення радянської влади на Україні і відрив її від СРСР» [4, с.63]. Немає ніякого сенсу доводити наукову неспроможність цих звинувачень. Життя спростувало і відкинуло їх. Проте вони назавжди залишаться символами епохи сталінщини.

Діяльність і творчість М.Грушевського у другій половині 1920–х рр. в Україні становила велику загрозу для радянських концепцій історії України і Росії, для московського більшовизму взагалі. Михайло Грушевський не пішов на політичну співпрацю з комуністичною владою в принципових справах національно-державницьких питань української нації, а тому закономірною партійною розв'язкою «проблеми Грушевського» була його моральна і фізична смерть.

#### Список використаних джерел

1. Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку / Р.Я. Пиріг // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.80–92.
2. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С.Єфремов. – К., 1997. – 848 с.
3. Шаповал Ю.І. «М.С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра» / Ю.І. Шаповал // Укр. істор. журн. – 2001. – №4. – С.140–158.
4. Пристайко В., Шаповал Ю. М.Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / В.Пристайко, Ю.Шаповал. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
5. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб / Р.Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.
6. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.16. – од. зб. 122.
7. Пиріг Р.Я. «М.С. Грушевський: між історією і політикою (1924–34 рр.)» / Р.Я. Пиріг // Укр. істор. журн. – 1991. – №7. – С.46–48.
8. Гірич І. «Документи академіка М.С. Грушевського у фондї 1235 ЦДА УСРР у м. Києві» / І.Гірич // Архіви України. – 1989. – №4.
9. Шляхами розвитку науки. – Пролетарська правда. – 1928. – 6 травня.
10. Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: між історією і політикою (1924–34 рр.) / Р.Я. Пиріг // Укр. істор. журн. – 1991. – №8. – С.63–72.

#### References

1. Pyrig R.Ja. Grushevs'koznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku / R.Ja. Pyrig // Ukr. ist. zhurn. – 1996. – №5. – S.80–92.
2. Jefremov S. Shhodennyky, 1923–1929 / S.Jefremov. – K., 1997. – 848 s.
3. Shapoval Ju.I. «M.S. Grushevs'kyj u dzerkali spravy-formuljara» / Ju.I. Shapoval // Ukr. istor. zhurn. – 2001. – №4. – S.140–158.
4. Prystajko V., Shapoval Ju. M.Grushevs'kyj i GPU-NKVD. Tragichne desjatylyttja: 1924–1934 / V.Prystajko, Ju.Shapoval. – K.: Ukrai'na, 1996. – 335 s.
5. Podkur R. Za povidomlennjam radjans'kyh specslyzhhb / R.Podkur. – K.: Ridnyj kraj, 2000. – 230 s.
6. CDAGOU. – F.1. – Op.16. – od. zb. 122.

7. Pyrig R.Ja. «M.S. Grushevs'kyj: mizh istorijeju i politykoju (1924–34 rr.) / R.Ja. Pyrig // Ukr. istor. zhurn. – 1991. – №7. – S.46–48.

8. Giryh I. «Dokumenty akademika M.S. Grushevs'kogo u fondy 1235 CDIA URSR u m. Kyjevi» / I.Giryh // Arhivy Ukrainy. – 1989. – №4.

9. Shljahamy rozvytku nauky. – Proletars'ka pravda. – 1928. – 6 travnja.

10. Pyrig R.Ja. M.S. Grushevs'kyj: mizh istorijeju i politykoju (1924–34 rr.) / R.Ja. Pyrig // Ukr. istor. zhurn. – 1991. – №8. – S.63–72

\* \* \*

УДК 591.1:930:001

Шемаєв О.О., здобувач, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (Україна, Київ), alex.shemaev@yandex.ua

## Харківський період діяльності професора М.В. Рязанцева

Висвітлено Харківський період діяльності видатного фахівця ветеринарної медицини, фізіолога, вченого, професора М.В. Рязанцева, який зробив значний внесок у розвиток системних досліджень травлення тварин. Метою є узагальнення його наукового доробку; встановлення маловідомих фактів та відтворення реальних дат і подій його життя на підставі першоджерел та біографічного методу. Уточнено, що дисертацію на ступінь магістра ветеринарних наук вчений захистив у 1892 році; першим в науці здійснив операцію ізольованого шлуночка бичу у 1898 році в лабораторії Харківського ветеринарного інституту. Виявлено маловідомі факти закордонних відряджень у 1910–1912 рр. Умовно виокремлено три етапи: 1884–1892 рр. – початок наукової творчості; 1893–1902 рр. – здобуття визначних наукових досягнень під впливом всесвітньо відомого фізіолога І.П. Павлова; 1903–1920 рр. – поєднання науково-педагогічної діяльності з громадською.

**Ключові слова:** історія науки, ветеринарна медицина, фізіологія тварин, біографія, проф. М.В. Рязанцев.

*Shemaev A.A., graduate student, National Science agricultural Library of the NAAS of Ukraine (Ukraine, Kiev), alex.shemaev@yandex.ua*

### Kharkiv period of Professor N.V. Riazantsev

*Kharkiv Period of work of the eminent specialist in Veterinary Medicine, physiologist, scientist and professor M.Riazantsev who made a significant contribution to the development of system researches in animal digestion is reported. The aim is to summarize his scientific legacy, to determine the little-known facts and to present the real dates and the real life events relying on primary sources. It is clarified that the scientist defended his Master of Veterinary Science thesis in 1892 and that he was the first in science who made transaction on bull's isolated ventricular in 1898 in the laboratory of Kharkiv Veterinary Institute. The little-known facts about foreign trips in 1910–1912 were found. On a provisional basis the three stages of work during Kharkiv period were determined: 1884–1892 is the beginning of scientific work; 1893–1902 is obtaining outstanding scientific achievements under the influence of world-known physiologist Ivan Pavlov; 1903–1920 is combining scientific and teaching activities with public activities.*

**Keywords:** history of science, veterinary medicine, animal physiology, biography, prof. N.V. Riazantsev.

*Шемаєв А.А., соискатель, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН Украины (Украина, Киев), alex.shemaev@yandex.ua*

### Харьковский период деятельности профессора Н.В. Рязанцева

*Освещен Харьковский период деятельности выдающегося специалиста ветеринарной медицины, физиолога, ученого, профессора Н.В. Рязанцева, который внес значительный вклад в развитие системных исследований пищеварения животных. Целью является обобщения его научного наследия, установление малоизвестных фактов и воспроизведение реальных дат и событий его жизни на основании первоисточников и биографического метода. Уточнено, что диссертацию на степень магистра ветеринарных наук ученый защитил в 1892 году; первым в науке осуществил операцию изолированного желудка бичу в 1898 году в лаборатории Харьковского ветеринарного института. Виявлено малоизвестные факты заграничных командировок в 1910–1912 гг. Условно выделены три этапа: 1884–1892 гг. – начало научного творчества; 1893–1902 гг. – получение крупных научных достижений под влиянием всемирно известного физиолога И.П. Павлова; 1903–1920 гг. – сочетание научно-педагогической деятельности с общественной.*

**Ключевые слова:** история науки, ветеринарная медицина, физиология животных, биография, проф. Н.В. Рязанцев.

В сучасних умовах важливого значення набувають дослідження з історії науки і техніки, в рамках яких розвивається українська аграрна біографістика, спрямована на

відтворення діяльності видатних учених, визначення їх внеску в наукові здобутки; осмислення на рівні сьогодення складних процесів становлення і розвитку сільськогосподарської науки. Про посилення дослідницької уваги до аналізу життєвого шляху та діяльності окремих учених-аграріїв свідчать публікації Н.М. Новосад, К.В. Ковальської, Н.О. Баранкової, Т.М. Приходько, О.І. Курбатської та багатьох інших.

Певні дані про наукову творчість видатного ветеринара-фізіолога професора М.В. Рязанцева (1856–1930) відображені в статтях А.Г. Корольова, В.Берліна, Д.Г. Квасова, матеріалах, присвячених ювілею Харківської державної зооветеринарної академії. Зважаючи на подальший розвиток досліджень з відтворення життя та наукової діяльності видатних учених, котрі зробили значний внесок у розвиток ветеринарної медицини й фізіології тварин, зокрема враховуючи наявні протиріччя в опублікованих фактах і недостатнє висвітлення в останніх публікаціях важливих дат життя та творчості професора М.В. Рязанцева запропонована праця є безперечно актуальною.

Метою статті є висвітлення Харківського періоду діяльності професора М.В. Рязанцева з 1884 по 1920 роки, а також продовження дослідження щодо систематизації, узагальнення, визначення його творчого й наукового доробку; встановлення маловідомих фактів та відтворення реальних дат і подій його життя на підставі першоджерел.



Професор М.В. Рязанцев (1914)

Проф. М.В. Рязанцев, випускник ветеринарного відділення Петербурзької медико-хірургічної академії, здійснив значний внесок у розвиток ветеринарної медицини в цілому та фізіології тварин зокрема. Його науково-освітня діяльність, багаторічні дослідження в напрямі вивчення тварин високо оцінені світовим науковим співтовариством.

За багаторічну плідну діяльність, цінний внесок у розвиток ветеринарної освіти та науки в харківський період М.В. Рязанцева було нагороджено: в 1911 році – орденом Св. Рівноапостольного князя Володимира IV ступеня; у 1912 році – орденом Св. Станіслава II-го ступеня; орденом Святої Анни II та III ступеня; срібною медаллю в пам'ять царювання імператора Олександра III.

Основні творчі здобутки пов'язані з харківським періодом його діяльності. До Харкова М.В. Рязанцев переїхав у 1884 році після закриття Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі, на яких він асистував професору хімії та відомому композитору О.П. Бородину. Особистісні якості молодого вченого, постійне прагнення до самовдосконалення сприяли встановленню між ними дружніх стосунків, про що свідчить пам'ятний напис М.Рязанцеву на портреті О.П. Бородіна, що зберігається в музеї Горського державного аграрного університету (Росія) [1]. Саме за протекцією професора О.П. Бородіна він отримує місце в лабораторії органічної хімії Харківського університету. З цього моменту починається перший етап харківського періоду діяльності М.В. Рязанцева.

Працюючи протягом 1884–1885 років в лабораторії органічної хімії Харківського університету під керівництвом професора Г.І. Легермарка, М.В. Рязанцев активно долучився до науково-дослідницької діяльності; успішно виконав ряд експериментальних досліджень, зокрема це праці: «Про продукти дії цинк-алкмів та хлорангідрид фталевої кислоти» та «Про птомаїни», які були представлені в тоwarzістві фізико-хімічних наук Харківського університету [2, с.173].

У цей час із Петербурзької медико-хірургічної академії до м. Харкова приїздить група науково-педагогічних кадрів для роботи в Харківському ветеринарному інституті. Серед них А.О. Раєвський, з яким М.В. Рязанцев був добре знайомим. Це слугувало підґрунтям для переходу молодого вченого в 1885 році на посаду асистента гігієнічної